

Možnosti využití maskulinních studií pro výzkum české literatury 19. století

– Marcin Filipowicz –

Od sedmdesátých let 20. století se vyvíjející feministicky orientovaná ženská studia (women's studies) postavila do středu zájmu různých humanitních věd kategorie genderu. Mužská studia (men's studies) a následně i maskulinní studia či studia maskulinit (masculinity studies),¹ jejichž počátek lze datovat do osmdesátých let, byla jistou odpovědí na měnící se společenský a intelektuální kontext široce pojatých genderových studií. Jejich hlavním předpokladem je pojmání maskulinity ne jako normativu pro ostatní genderové standardy, nýbrž jako problémového konstruktu. Tato studia se snaží zkoumat muže v souvislosti s jejich genderovou identitou, a nikoliv výhradně z perspektivy jimi plněných společenských rolí (Kimmel 1987: 11–12). Je možné, že z dnešní perspektivy toto tvrzení není žádným způsobem objektivní, nicméně

1 Toto rozlišení se poprvé objevilo v polovině osmdesátých let následkem vývoje teorie genderu pojmávaného jako kulturní konstrukt a pochopení vnitřní struktury patriarchy, v jehož rámci se nacházejí různé typy maskulinit. Nevyhnutelným se tedy ukázalo rozlišení studií týkajících se mužů od studií zaměřujících se na maskulinity pojmávané jako kódy společenského významu, jejichž nositeli jsou právě muži. Oba dva termíny jsou však dodnes používány v podstatě zaměnitelně (Gardiner 2002).

bychom neměli zapomínat, že následkem dominujícího postavení maskulinity byla reflexe této kategorie zcela nedostatečná. Zpočátku byla maskulinita zkoumána jako paradigma genderové role, čili coby pevný a univerzální vzorec, osvojovaný každým jedincem mužského pohlaví. Později se však, současně s dalším vývojem genderových studií, tato tendence obrátila směrem k vztahovému pojímání, což znamenalo uznání, že maskulinita, stejně jako femininita, jsou produkty genderových vztahů a v souvislosti s tím jsou zároveň konstrukty závislémi na společenských a historických faktorech (Scott 1988: 32–33). Pokud ženská studia provedla revizi akademických kánonů a jazyka, tak maskulinní studia z této revize těží jako z jisté základny a zároveň vyvíjejí svůj vlastní teoretický aparát. V devadesátých letech se o maskulinitě začalo diskutovat mnohem víc než kdykoliv předtím, jakkoliv mnoho z těchto debat bylo vyvoláno antifeministickými neojungiánskými hnutími nové maskulinity, která měla i svou politickou agendu. Akademická maskulinní studia mají ke hnutím nové maskulinity, stejně jako k samotnému feminismu, ambivalentní vztah. Snaží se totiž pojímat výzkum maskulinity jako dimenzi akademickou, nikoliv politickou. Proto nesouhlasí s předpoklady hnutí nové maskulinity, podle nichž jsou muži vnímáni jako oběti, které následkem ženské emancipace přišly o esenciálně chápanou maskulinitu a nyní ji musejí získávat zpět. Vztah maskulinních studií k feminismu je ještě komplikovanější, neboť na jedné straně feministická kritika přinesla celou metodologickou základnu pro jejich vznik a vývoj, na druhé straně jsou ovšem odpovědí na mnohdy jednostranný obraz maskulinity nabízený feministickými teoriemi (Dowling 2001: 16). Feministické myšlení sice rozpoznalo komplikovanou konstrukci maskulinity, ale ignorovalo ji z politických důvodů, neboť by komplikovala pohled na mužskou nadvládu (Moi 1985). Obtížnost vzájemného vztahu mezi oběma směry byla dodatečně prohloubena obavou feministického prostředí z rozpouštění se feministické politické agendy v čím dál tím dekonstruktivněji založených genderových studiích a přejímání ženského prostoru maskulinními studii. Tato obava byla snad nejuvýstižněji vyjádřena v proslulé stati Tanie Modleskiové *Feminism Without Women: Culture and Criticism in a „Postfeminist“ Age* (1991). Pro Modleskiovou byl obrat směrem k maskulinním studiím obecně a zapojení se mužů jako kritiků patriarchátů a mluvčích feminismu obzvláště vítězstvím mužské feministické perspektivy vylučující ženy, tedy návratem k rozhodující praxi předfeministického světa. Lze ovšem říci, že debata o vzájemných vztazích mezi feminismem a maskulinními studii skončila na

sklonku devadesátých let, kdy se dříve zamítaný konsenzus v oblasti politické a vědecké spolupráce mezi oběma směry opět stal předmětem vážné debaty (Gardiner 2002).

Využívání studií maskulinit, jejichž hlavním zdrojem jsou společenské vědy, v literárněvědném výzkumu dnes již nevyžaduje zvláštní odůvodnění. Současná literární věda je už po delší dobu prostorem, v němž se prolíná řada proudů inspirovaných i jevy mimoliterárními. Podle jejich představitelů je pro chápání literatury nezbytné vysvětlování mechanismů fungování kultury, v jejímž rámci daná literatura vzniká. Literatura v tom pojetí není autonomním bytím, nýbrž bytím podílejícím se na symbolické hře vedené ve všech sektorech kulturní praxe. Jedná se o poměr mezi mocí, genderem, rasou, třídou nebo nacionalismem. Tvorba literatury není tedy jenom otázkou umělecké kreace, ale jednou z možných cest artikulace existujících společenských a diskurzivních vztahů (Burszta 2005: 88).

Vycházíme-li z tohoto předpokladu, musíme si položit otázku, na jaký druh vztahů by se měl zaměřit výzkum orientovaný na maskulinitu v české literatuře 19. století. Domnívám se, že klíčové by mělo být zkoumání maskulinity v kontextu jejího prolínání se vznikajícím a rostoucím českým moderním nacionalismem. Výzkum maskulinity v kontextu českého nacionalismu 19. století se zdá o to odůvodněnější, že podle některých teoretiků nacionalismu, a to zejména Erica Hobsbawma a Miroslava Hrocha, je třeba v tomto období se vyvíjející národní hnutí podřízených etnických skupin vnímat jako ideologické vzpoury vzdělaných, ale kvůli svému etnickému původu marginalizovaných mužů (Eley – Suny 1996). Pokud přijmeme tvrzení vzniklé na půdě západních humanitních věd, že západní maskulinita se vyvíjely v opozici vůči kategorii „druhého“ – tedy ženy, podivína, Žida nebo koloniálního domorodce, obvykle podřízeného a patřícího do jiného civilizačního okruhu (Mosse 1996, Tosh 2005) – tak bychom možná měli přistoupit na obdobnou optiku také vzhledem k menším středoevropským národům. Zde se ovšem může ukázat, že „druhým“ bude zástupce nadřazené etnické skupiny, respektive státních mocenských struktur. Takový pohled nás může zavést k popsání národních podob maskulinity, vztahujících se na muže sice ze stejného civilizačního okruhu, ale podřízené jiné dominující maskulinitě kvůli svému etnickému původu. Domnívám se, že taková perspektiva umožní verifikovat poměrně rozšířené tvrzení, že nacionalismus generuje a upevňuje specifický model maskulinity, pro nějž je charakteristická role „krvelačných“ obránců, vyžadující si vytváření souvislé a disciplinované bojovné mužské skupiny.

Stav podřízenosti může vést ke vzniku jiných modelů a performování jiných maskulinních rolí v rámci národních kolektivních představ. Pro pochopení historických podob české maskulinity může být z této perspektivy klíčový projekt analýzy Roberta Connella. Podle něho je maskulinní genderový model výsledkem střetu soustav vztahů a vždy nevyhnutelné prohry jedné z historických alternativ (Connell 1995: 30). Výsledkem Connellovy logiky protikladu je pojem *protestující maskulinity*. Jedná se o maskulinitu marginalizovanou, ale současně přebírající prvky maskulinity hegemонické a přetvářející tyto prvky ke svým potřebám. Projekt tohoto typu maskulinity se vyvíjí v marginalizované kolektivní situaci (rasa, etnikum, třída anebo sexuální identita). Touha po moci charakteristická pro hegemонickou maskulinitu je zde neustále zamítána, přetvářena nebo deformována ekonomickou a kulturní slabostí (Connell 1995: 112–116). Takováto binární opozice – dominantní (hegemонní) / alternativní (protestující) – navrhovaná i ostatními teoretiky maskulinních studií, byla následně modifikována Sally Robinsonovou, která tvrdila, že není únikem před pojmáním maskulinity v rámci jednoznačného a společenskou skutečnost zjednodušujícího paradigmatu utlačovatel/oběť. Podle badatelky zde řešením může být překročení této opozice a zaměření se na otázky participace a odporu. Jednalo by se tedy o to pozorovat, jak určité skupiny mužů kladou odpor vůči naplňování vyžadovaných norem hegemонní maskulinity, a zároveň zda s sebou taková strategie nutně vždy nese vzdání se maskulinní moci a nadvlády (Robinson 2002: 152). Takto modifikovaná perspektiva se zdá i adekvátnější pro pochopení formování vzorců maskulinity v procesu české národní emancipace v rámci habsburské říše. Během uplynulého dvacetiletí se literárněvědná maskulinní studia vyvíjela zejména na anglické a německé půdě, přitom je pozoruhodné, že valná většina těchto výzkumů se zaměřuje právě na období 19. století, které je vnímáno jako čas upevňování se podstaty moderní západní maskulinity. Na základě vzniklých studií můžeme rozlišit několik zájmových okruhů, jimž tento druh výzkumu věnuje zvláštní pozornost, a následně se zamyslet nad jeho použitím pro zkoumání české literatury zmiňovaného období. V další části příspěvku bych chtěl nastolit několik výzkumných otázek, i když jsem si vědom toho, že jsou dílčího rázu a že literárněvědná maskulinní studia nabízejí mnohem pestřejší problematiku.

Prvním z těchto okruhů je revize instituce autorství a autora. Jedná se o oblast, v níž literární dějiny přinášejí obzvláště silné důkazy mužské dominance v podobě intenzivní kanonizace mužské tvorby. V dosa-

vadních západních odborných textech jsou kladeny zejména otázky, zjišťující míru pronikání hegemonní maskulinity do literárního prostředí za účelem zachování dominance. Další otázky se týkají toho, jaký druh mužů se za určitých okolností stává úspěšnými autory. V podstatě se zde jedná o literární kánon, pojímaný jako nástroj pro šíření určitého druhu maskulinity (Krammer 2007: 27). V této souvislosti je důležité se tázat na postavení českého spisovatele v rámci mocenského diskurzu. Může v určité míře být literární kánon, spoluvytvářený zástupci úzké, marginalizované, ale současně i emancipující se skupiny, nástrojem dominance? Pokud ano, tak vůči komu je tato dominance namířena? A lze uvažovat, že si maskulinita marginalizovaná kvůli svému etnickému původu sama navíc vytváří nástroje vyloučení a oprese? Je možné říci, že postavení autora, jenž před německými publicisty a spisovateli musí obhajovat zásadnost rozhodnutí psát v jazyce s údajně nižší kulturní hodnotou, celkově mění mocenskou soustavu? Pokud nebylo ve sledovaném období postavení českých žen v rámci projektu výstavby národní literatury tak slabé, jak dokládají četné badatelky a badatelé, lze uvažovat o tom, zda nutkání vytvářet opresivní mocenské struktury, nutkání vyplývající z maskulinity, nebylo v tomto případě zkanalizováno jiným způsobem, proti někomu jinému?

Jiná podstatná otázka objevující se v západních studiích se týká toho, co pro kapitalisticko-měšťanskou maskulinitu 19. století znamenalo být autorem. V moderní době byla instituce autora či autorství do hloubky poznamenána na jedné straně romantickou představou autora jako jedinečné a geniální individuality, na druhé straně zase tím, že se spisovatelství konstituovalo jako nezávislá profese, jež byla součástí vztahů kapitálového trhu (Janáček 2009: 15). Vztáhneme-li tuto skutečnost ke kategorii maskulinity, můžeme říct, že se zde autor-muž nachází v obtížné situaci, mezi dvěma neslučitelnými protiklady – na jedné straně snahou o naplnění měšťanského modelu „skutečné“ maskulinity, založené na poctivé práci, kapitálu a v neposlední řadě i na rodině, a tužbou zachovat si postavení nezávislého umělce zamítajícího výše zmíněný model na straně druhé (Sussmann 1995: 39). Andrew Dowling v knize *Manliness and the Male Novelist in Victorian Literature* pomocí rozboru děl Dickensových, Thackerayových, Trollopových a Gissingových poukazuje na to, jak se viktoriánští spisovatelé vypořádávali s podezřelým postavením literáta, jež ne zcela vyhovovalo ideálu měšťanské maskulinity. Z jeho analýzy vyplývá, že tito spisovatelé se spíše snažili navazovat na obraz kapitalistického byznysmena než romantického umělce, a to i přesto, že tato asociace byla z hlediska autonomní

logiky moderního umění vražedná (Dowling 2001: 42). Umožňovalo jim to však maskulinizovat jak svou práci, tak i „podezřelé“ postavení spisovatele. V tom kontextu se naskytá otázka, zda se musel český literát vyrovnávat s obdobným dilematem. V podmínkách nevelké literární kultury a silně omezeného literárního trhu se problém vztahu mezi dominujícím a žádoucím vzorcem měšťanské maskulinity a existencí jedince jakožto spisovatele dostává do poněkud jiné významové dimenze. Jak uvádí Lenka Kusáková, čeští spisovatelé první poloviny 19. století publikovali bez nároku na odměnu. Gesto odmítání peněžní formy odměny bylo ale kompenzováno jiným, nehmotným způsobem – symbolickým kapitálem v podobě obětování se ve službě národu. Z jejich korespondence vyplývá, že psaní zdarma bylo chápáno jako výraz vysoké kultury českého národa, zatímco tvorba pro peníze byla jakožto znak zřítnosti přisuzována německojazyčnému prostředí (Kusáková 2009: 65–66). Na druhé straně nesmíme zapomenout, že v české literární kultuře, silně ovlivněné duchem biedermeieru, byla romantická koncepce autora-génia stejně podezřelá. V důsledku této odlišné situace se objevuje další otázka týkající se významu „bytí spisovatelem“ i samotného tvůrčího aktu psaní pro české vzorce maskulinity. Totiž otázka, zda lze k těmto tvůrčím postojům přistupovat jakožto k aktu přihlášení se k mužskému národnímu společenství, jímž se dokládá statečnost, což by se dalo považovat za (z antropologického hlediska) skoro univerzální gesto dokazování a potvrzování maskulinity.

Dalším problémovým okruhem, jenž vykrytalizoval v rámci literárněvědných maskulinních studií, je analýza genderové determinace literárních postav. Pomocí zkoumání vztahů mezi literárními postavami lze získat popis role sloužící reprodukci společenské moci, zejména moci mezi muži (Krammer 2007: 29–30). V tomto kontextu se v první řadě naskytá otázka po určitém vzorci maskulinity, vytvářeném českým nacionalismem a propagovaným literaturou, zejména literaturou agitačního rázu. Pokud se vydáme směrem určeným Connellem a modifikovaným Robinsonovou, měli bychom se ptát na možné způsoby vypořádávání se s dominujícím „druhým“, jímž by v první řadě byl rakouský státní vzorec založený na byrokracii a úřednickém životním stylu (Kořalka 1996: 20, Bělohorský 1991: 88). Tázali bychom se, zda během střetu s tímto vzorcem česká maskulinita zobrazená v literárních dílech používala mimikry a potvrzování své rovnoprávnosti vůči dominujícímu „druhému“ tímto způsobem, zda se pouštěla do přímé konfrontace, nebo konečně zda možná vytvářela antivzor, vybavené subverzivním potenciálem.

Poslední zájmový okruh, na nějž bych chtěl na tomto místě upozornit, se týká estetických aspektů psaní, jakož i formy organizace literárního textu. Jedná se o oblast velmi rozsáhlou a obsahující pestrrou problematiku. Není možné ji celou prezentovat, proto poukážu pouze na jeden příklad, totiž na možnost zkoumání vztahů mezi maskulinitou a poetikou literárního žánru (Krammer 2007: 30). Příkladem úspěšné realizace takového badatelského předpokladu je studie německého literárního vědce Waltera Erharta *Familienmänner. Über den literarischen Ursprung moderner Männlichkeit* (2001). Autor se v ní zabývá velkým rodinným románem, který byl nesmírně populární v druhé polovině 19. století, a poukazuje, že maskulinita si v jeho rámci vytvářela specifické vypravěčské struktury. Erhart si klade za cíl vypátrat skryté dějiny moderní mužské subjektivity a znovu je převyprávět. Podle jeho názoru je moderní mužská identita, vznikající od 18. století, jakoby dvouvrstevná. Vedle její oficiální vrstvy, projevující se ve veřejné dimenzi, existovala i vrstva hlubší. Tvořila ji moderní rodina, jejíž koncepce měla podle badatele podstatný vliv na maskulinní povědomí sebe sama v moderních společnostech. Položení důrazu na vztahy mezi maskulinitou a rodinou může pomoci při pátrání po těch prvcích nestability mužské subjektivity, které se skrývají za stereotypními představami o „pevné maskulinitě“ vzniklými v oficiální dimenzi. Erhart upozorňuje na fakt, že od konce 18. století se rodinné příběhy stávají čím dál tím podstatnější součástí evropských literatur, aby posléze na konci století 19. získaly monstrózní podobu měšťanské rodinné ságy. V tom pojetí jsou počátky moderní západní maskulinity výrazně ovlivněny literární tvorbou. Ta je podle něj založena právě na modelech vyprávění, pomocí kterých je od konce 18. století sdělována věda o rodině. Dokládá přitom, že tyto modely a literární vzory rodinných příběhů byly výsledkem mužských vlastností a specifických genderových kontextů 19. století, které stavěly do středu mužských fantazií rodinu a její genealogii (Erhart 2001: 23–62).

Před badateli v oblasti české literatury se v tomto kontextu naskýtá další otázka, zda skutečnost, že velké rodinné příběhy nejsou na půdě domácí literatury zastoupeny měšťanským rodinným románem, nýbrž spíše románem z venkovského prostředí, může mít nějaký význam. Zda bude mít moderní západní mužská subjektivita – která se v Erhartově pojetí opírá o fantazie spojené s měšťanským modelem rodiny – ve společnosti postrádající silnou patricijskou měšťanskou tradici a projevující kulturní zájem o nižší společenské třídy jinou podobu. Nebo zda si také nebude vytvářet jiné modely rodinného vyprávění,

obsažené v románech z vesnického prostředí. Tyto romány nám mohou pomoci i při hledání odpovědi na otázku týkající se pramenů maskulinity ve společnosti, kterou charakterizuje ambivalentní vztah vůči ryzí měšťanské vrstvě (Filipowicz – Zachová 2009: 107–119).

Nastolené otázky jsou jenom předběžnými hypotézami, které doufám mohou přispět k lepšímu zmapování možností nabízených literárně-vědnými maskulinními studiemi v oblasti výzkumu české literatury 19. století.

Literatura

BĚLOHRADSKÝ, Václav

1991 „Mitteleuropa: rakouská říše jako metafora“, in idem: *Přirozený svět jako politický problém. Eseje o člověku pozdní doby* (Praha: Československý spisovatel), s. 39–60

BURSZTA, Wojciech

2005 „Nauki o kulturze wobec literatury. Przypadek antropologii“, in Małgorzata Czermińska (ed.): *Polonistyka w przebudowie 2* (Kraków: Universitas), s. 85–98

CONNELL, Robert W.

1995 *Masculinities* (Berkeley/Los Angeles: University of California Press)

DOWLING, Andrew

2001 *Manliness and the Male Novelist in Victorian Literature* (Aldershot: Ashgate)

ELEY, Geoff – SUNY, Ronald Grigor

1996 „Introduction: From the Moment of Social History to the Work of Cultural Representation“, in iidem (eds.): *Becoming National. A Reader* (New York/Oxford: Oxford University Press), s. 3–37

ERHART, Walter

2001 *Familienmänner. Über den literarischen Ursprung moderner Männlichkeit* (München: Wilhelm Fink Verlag)

FILIPOWICZ, Marcin – ZACHOVÁ, Alena

2009 *Rod v memoárech. Případ Hradec Králové* (Červený Kostelec: Pavel Mervart)

GARDINER, Judith Kegan

2002 „Introduction“, in eadem (ed.): *Masculinity Studies & Feminist Theory* (New York: Columbia University Press), s. 1–29

JANÁČEK, Pavel

2009 „Úvodem: Spisovatel jako veličina ekonomická“, in Tomáš Breň, Pavel Janáček (eds.): „*O slušnou odměnu bude pečováno...*“ *Ekonomické souvislosti spisovatelské profese v české kultuře 19. a 20. století* (Praha: ÚČL AV ČR), s. 9–18

KIMMEL, Michael S.

1987 „Rethinking ‚Masculinity‘: New Directions in Research“, in Mikael Kimmel (ed.): *Changing Men. New Directions in Research on Men and Masculinity* (Newbury Park/London/ New Delhi: Sage Publications), s. 9–24

KOŘALKA, Jiří

1996 *Češi v habsburské říši a v Evropě 1815–1914* (Praha: Argo)

KRAMMER, Stefan

2007 „Fiktionen des Männlichen“, in idem (ed.): *MannsBilder. Literarische Konstruktionen von Männlichkeiten* (Wien: WUV), s. 15–36

KUSÁKOVÁ, Lenka

2009 „Ekonomické aspekty literární tvorby v předbrežnové době 1830–1848 (z pohledu nakladatelské a redakční korespondence, vzpomínek současníků a dobové publicistiky)“, in Tomáš Breň, Pavel Janáček (eds.): „*O slušnou odměnu bude pečováno...*“ *Ekonomické souvislosti spisovatelské profese v české kultuře 19. a 20. století*. (Praha: ÚČL AV ČR), s. 53–72

MODLESKI, Tania

1991 *Feminism Without Women. Culture and Criticism in a „Postfeminist“ Age* (London/New York: Routledge)

MOI, Toril

1985 *Sexual/Textual Politics. Feminist Literary Theory* (London/New York: Methuen)

MOSSE, George L.

1996 *The Image of Man. The Creation of Modern Masculinity* (Oxford: Oxford University Press)

ROBINSON, Sally

2002 „Pedagogy of the Opaque: Teaching Masculinity“, in Judith Kegan Gardiner (ed.): *Masculinity Studies & Feminist Theory* (New York: Columbia University Press), s. 141–160

SCOTT, Joan Wallach

1988 „Gender: A Useful Category of Historical Analysis“, in idem: *Gender and the Politics of History* (New York: Columbia University Press), s. 28–50 [1986]

SUSSMANN, Herbert L.

1995 *Victorian Masculinities. Manhood and Masculine Poetics in Early Victorian Literature and Art* (Cambridge: Cambridge University Press)

TOSH, John

2005 *Manliness and Masculinities in Nineteenth-Century England* (Harlow: Pearson Education Limited)

Opportunities for using masculinity studies for research into 19th century Czech literature

The aim of this paper is to present the methodological assumptions of men's studies in literature and the opportunities for using them to study 19th century Czech literature. In the first part of the paper the genesis of men's studies and their relations to feminist criticism are presented. The second part refers to the main areas of interest of men's studies in literature. A preliminary thesis referring to the Czech literature of this period is also presented.

Keywords

masculinity studies, feminism, masculinity, nationalism, Czech literature of the 19th century